

Кузьминец Н.П. Начало функционирования органов прокуратуры в Украине в 1920-х гг.

В статье исследуется процесс становления, места и роли органов прокуратуры в государственном механизме УССР в 20-е гг XX века, раскрывается специфика правоотношений органов прокуратуры и других элементов государственного механизма, выяснено их организационные и правовые основы.

Ключевые слова: Украина, прокуратура, законность, правопорядок.

УДК 94(477.4)«1920/1925»

І.В. Мазур-Стукальська, А.В. Войнаровський
**УКРАЇНСЬКІ ГУБЕРНСЬКІ МІСТА 1920-Х РР. У ПРОЦЕСАХ УНІФІКАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ: ФАКТОРОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

Стаття аналізує специфіку українських губернських міст за переписами 1920-х років, згідно положення в занятті, відстежує динаміку багатоманітних груп та верств міського населення, що обумовлювало розгалужену соціальну структуру. Характеризує закономірності та тенденції основних таких груп за статистичними об'єктами. Містить факторологічний аналіз чинників, що вплинули на процеси соціальної стратифікації губернського міського населення 1920-1926 рр.

Ключові слова: губернське місто, радянська влада, робітники, несамодіяльні, самодіяльні, соціальна структура, службовці, непмани, «особи вільних професій».

Актуальність розробки проблем містознавства зростає в міру розширення поля міждисциплінарності: дослідження міських соціокультурних ландшафтів органічно увійшло у сферу наукових інтересів не лише традиційних, але й порівняно нових галузей знання — історичної антропології, географії культури, регіоналістики, історії повсякдення, нової локальної історії тощо.

Соціальна структура – це елемент тої чи іншої суспільно-економічної системи, а зміни у ній виступають як ознака однієї зі складових взаємопов'язаних соціально-економічних процесів і є своєрідним відображенням, що дозволяє судити про характер та зміст цих процесів, а також про направленість розвитку соціально-економічної системи в цілому.

Метою означеної статті є спроба авторів висвітлити процеси, що супроводжували зміни в соціальній структурі у межах запропонованих хронологічних рамок на прикладі губернських міст України.

Проблеми соціальної диференціації упродовж 20-х рр. ХХ ст. привертала увагу таких дослідників, як Л. Васьчина [1], Г. Диденко [2], А. Дьяченко [3], В. Іваненко та І. Іщенко [4], В. Жиромська [5], В. Підгаєцький [6], а також історика діаспори Б. Кравченко [7] та ін., проте системний аналіз з даного питання, еволюції соціальної структури в губернських містах України, відсутній.

На момент встановлення радянської влади в Україні склалась доволі різноманітна соціальна структура населення, що істотно відрізнялась від середніх по союзу показників [3, 40-44]. Проте грандіозні однотипні зміни, які пройшли за перші роки нової влади, у вигляді класів і соціальних груп населення, що зблизились по своїм корінним якостям і показникам, утвердились в усіх радянських республіках.

Для вивчення соціального становища городян 1920-х рр. головним джерелом являється «особистий листок» статистичних переписів цих часів. Спільним для Всесоюзних статистичних досліджень стало визначення соціального складу за допомогою запитання про «положення в занятті», яке розуміли не як професію, а рід занять респондента, оскільки ці поняття неідентичні (під «заняттям» вбачали роботу, що була джерелом для існування та фактично виконувалась на даний час у відповідності із займаною посадою. Під «професією» розумілася та робота, до якої у даної особи є спеціальна теоретична чи практична підготовка) [1, 79]. Виокремлені при цьому групи співставні за своїм змістовим навантаженням для трьох часових зрізів (1920, 1923, 1926). На думку багатьох сучасних вчених, коректніше буде виділені по ознаці «положенню в занятті» спільноти вважати не класами, а соціальними групами.

Наукові записки

Таблиця 1. Групи визначених по «положенню в занятті» та співставлених по своєму змістовому навантаженню для трьох часових зрізів статистичних досліджень 1920-х рр. [1, 38]

1920	1923	1926
Робітники	Робітники	Робітники
Службовці	Службовці	Службовці
Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками	Господарі з найманими робітниками
Господарі без найманих робітників	Господарі-одинаки	Одинаки
	Господарі, працюючі лише з членами родини, або товариства	Господарі, працюючі лише з членами родини, і члени артілі
Допомагаючі члени родини	Допомагаючі члени родини	Члени родини допомагаючі в занятті
Особи позаслужбового положення	Особи вільних професій	Особи вільних професій
Духовенство		
Армія та флот	Армія та флот	Військовослужбовці
Особи, що не точно зазначили заняття		Особи, що не мають або не зазначили заняття
Інші ЗАНЯТТЯ (декласовані групи, рантьєри [*] , безробітні, утриманці державних і громадських організацій)		

Перед розподілом населення, згідно з «положенням у занятті», здійснювалось його основне групування на самодіяльне і несамодіяльне. У соціальному відношенні приналежне до першої групи самодіяльне (активне) населення визначалось характером свого доходу (зарплати, пенсії, стипендії, аліментів), а також безробітні, для яких цей статус був тимчасовий, і на момент перепису вони жили на кошти інших осіб. Включені до другої групи – несамодіяльні – розрізнялись характером доходу тієї особи, на кошти якої вони живуть. Такий розподіл людності дає цифрове вираження мірі участі населення у виробництві, встановлює співвідношення між числом утримувачів і утриманців, з'ясовує запаси робочої сили [3, 46-47].

Гурт активних розподілявся так само за групами і видами занять, утворених за професійною ознакою (тобто за професіями). У класифікації 1920 р. їх було 650, у 1923 р. – 408, у 1926 р. – 377 [2, 295-296].

Зміни у співвідношенні самодіяльного та несамодіяльного населення є показником соціально-економічного стану суспільства. Із 1923 р. проходить невпинне зростання зайнятої частини міського населення.

Для характеристики динаміки залучення населення до сфери суспільного виробництва необхідним, на наш погляд, є порівняння темпів зростання чисельності всього міського населення та його активної частини. У період між 1923 та 1926 рр. кількість самодіяльних зростала вдвічі швидше ніж чисельність всього міського населення. Аналіз статистичних даних засвідчує, що відсоток самодіяльного населення у губернських містах на 1923 р. не перевищував 33%, коли в 1926 р. ця цифра сягнула більше 50%. Серед міст з найвищими показниками Харків (32,6% у 1923 р. та 50,6% у 1926 р.), Артемівськ (32,3 і 46,7%) та Вінниця (29,1 і 49,0%). Втім, у 1923 р. серед міст Подніпров'я, що найбільше постраждали від розрухи, та міст позбавлених статусу губернського центру частка задіяних у трудовій діяльності не перевищувала 1/4. З відновленням роботи промислових підприємств та народного господарства досліджувана група міст у цілому на 20% нарощує цю категорію населення.

Наявність багатоманітних груп та верств міського населення обумовлювала розгалужену соціальну структуру. Аналіз відмінностей у чисельності зайнятих городян допоможе з'ясувати зміст та напрямки соціальних процесів у губернських центрах України за останній період їхнього функціонування.

^{*} РАНТЬЄ – (франц. *rentier*) живе за рахунок доходів від цінних паперів та на проценти від капіталів, які передає в позику. В тлумачних словниках радянського часу – паразитичний прошарок капіталістичного суспільства, який не бере участі у виробництві.

Соціальною групою, що вирізнялася серед жителів міста своєю всезростаючою чисельністю та ідеологічною увагою з боку влади, були представники *робітничого* класу. Згідно результатів промислового перепису від 28 серпня 1920 р., на Україні обліковано 219,5 тис. робітників, з них на державних підприємствах концентрувалось 88,8%, у кооперативних – 2,2%, на приватних – 9% [8, 4]. У 1921 р. Україна мала тільки 260 тис. заводських робітників, трохи більше ніж один відсоток усього населення, половину дореволюційної кількості. У 1923 р. більше 20% робітничого класу РРФСР було зосереджено в Україні [9, 19].

Концентрація промисловості й створення трестів у губернських містах, переведення підприємств на госпрозрахунок зміцнило заклади, що зосереджували основні маси робітництва. Соціальним джерелом поповнення робітничого класу стало сільське населення, а також жінки та молодь (якщо в 1922 р. у фабрично-заводській промисловості України нараховувалось 36,2 тис. жінок, то в 1925 р. – 47,6 тис.) [8, 82]. Відновлюючись, робітничий клас збільшився до 360 тис. осіб у 1924 р. [7, 184].

Придїляючи чимало уваги підприємствам великої промисловості, радянська влада досягла інтенсивного зростання кількості робітників цієї сфери. Установи з кількістю більше 500 працівників задіяли 80% робітників і службовців України [1, 56].

Динамічний аналіз статистичних даних 1920-х рр. засвідчує суттєву концентрацію робітників, що зберігали свої позиції протягом двох переписів (1923, 1926 рр.), у таких губернських містах, як Катеринослав (34,7 і 36%) та Запоріжжя (39,5 і 31,7%). Стрімко знизилась їхня частка у Житомирі й Кременчуці [10].

Таким чином, будучи розвинутими промисловими осередками, губернські міста виступали фокусом робітництва, зосередивши його індустріальне ядро [5, 61]. Ці робітники, як правило, відрізнялись більш високою кваліфікацією й організованістю. А втім їх питома вага тут значно нижча, оскільки міста даного типу, як великі адміністративні і культурні центри, об'єднували значну кількість службовців та представників інтелігенції, що перебували на державній службі, а також прислуги (Вінниця, Чернігів).

Інтелігенція і службовці, що переважно знаходились на державній службі, мали високу питому в губернських містах – більше $\frac{1}{4}$ всього самодіяльного населення, оскільки тут була зосереджена більша частина адміністративних і культурно-просвітницьких закладів різного профілю.

Державні службовці становили одну з поширених соціальних груп губернського міста. На 1923 р. в Україні було зафіксовано 334,7 тис. службовців. При цьому статистика даного періоду в категорію «службовці» наряду зі спеціалістами, професійно зайнятих розумовою працею, включала молодший обслуговуючий персонал (вахтери, двірники, кур'єри, санітари, прибиральниці, домашня прислуга тощо).

Політика адміністративних реформ направлена на здешевлення радянського апарату уже до 1926 р. дала свої результати. Зокрема, самодіяльне населення губернських міст, задіяне у державних інституціях протягом трьох років, суттєво знизило питому вагу із 30-50% до 10-18% (Вінниця, Житомир, Чернігів, Артемівськ тощо). Скасування губерній призвело до скорочення загальної кількості службовців України на 4 182 чол. (16%) [11, 229]. Однак їх роль в міському соціумі зберігає свої провідні позиції.

На фоні цих перетворень Харків як столиця України втримала відсоток службовців серед самодіяльного населення (39,2 та 38,9). Управлінські центри колишніх губерній, що не мали потужної промислово-економічної бази, відзначались своєю адміністративною роллю в регіоні. Службовці, на фоні стрімко посиленних, але розпорошених по інших галузях самодіяльних, стали визначальними у соціальній структурі міста (Житомир, Полтава).

Доволі значимою являлась соціальна група об'єднана в категорію «*осіб вільних професій*». Сюди входили артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі релігійних культів. У 1923 р. ця категорія представників даних професій лише в Києві, Харкові, Катеринославі та Одесі склала 49,5% осіб з усіх міст України [підраховано автором за: 12, 16-25]. Однак їх питома вага несуттєво поступалася центрам губерній і в інших містах. Очевидно, що у даному випадку незначне представництво державних закладів різного профілю широко сприяло розповсюдженню приватної практики серед лікарів, юристів, інженерно-технічних працівників тощо, крім того, контроль за їх діяльністю був зменшений [5, 63].

Порівняно, в інших містах і містечках, де сфера застосування розумової праці була явно меншою ніж у губернських, питома вага службовців, інтелігенції та осіб вільних професій була помітно нижчою.

Необхідно відзначити вагому роль *військовослужбовців* для соціальної градації міст середнього калібру. Для цілого ряду міських пунктів населення, що входило до складу армії, мало відносну перевагу над іншими групами зайнятими в основних галузях праці. Прикордонний характер безпосередньо вплинув на центр Подільської губернії, що на початку ХХ ст. вважався яскравим прикладом «гарнізонного» міста, де 32,3% мешканців були задіяні в армії. Подальші революційні події та статус тилового міста зберегли у складі населення Вінниці значний відсоток військовослужбовців. Зокрема, на 1920 р., за підрахунками С.Л. Труханової, їх нараховувалось 4,5 тис. чол. [13, 76].

Характерною ознакою того часу була наявність і зростання такої групи населення міста, яку в народі називали «*непманами*». У звітах переписів вони зазначаються як хазяї (господарі), класифікуючись при цьому на хазяїв-одиначок, тих, що працюють з членами своєї сім'ї чи найманими робітниками тощо [16, 6]. У губернських містах вказана соціальна група, незважаючи на певні поступки з боку держави у сфері економічної політики, протягом 1923-1926 рр. скорочується в середньому на 4-5% зайнятих у цих сферах. Виняток становив лише Житомир, де серед самодіяльного населення міста частка господарів посилилась із 13,9 до 17,6%.

Поряд із певною свободою торгівлі та підприємництва, неп реанімував до життя такий ряд мешканців міста, як *прислуга*. Ця соціальна група востаннє згадується при переписі 1923 р. [14, 7-8]. Мінімальний відсоток зайнятих у цій сфері (не більше 5%) обліковувався у Харкові, Миколаєві й Вінниці. У губернських містах з населенням менше 40 тис. чол. (Чернігів, Артемівськ) представники даної групи склали найбільшу частку самодіяльних серед губцентрів – 7,6 і 8,2%. Однак ця категорія мешканців не могла істотно вплинути на соціальне обличчя міста.

Не оминуло губернські міста й таке негативне соціальне явище, як *безробіття*, питома вага якого досягала 13,6% європейської частини союзу, і була вища на 2,6% середньоєвропейських показників. Його поширення залежало від багатьох причин – рівня промисловості й культурного розвитку міст того чи іншого регіону, сили напливу робітників і службовців з інших місцевостей, особливо з сільської, і темпів відновлення промисловості та сільського господарства. Серед вищезазначених причин вирішальними були наслідки розрухи народного господарства й рівень аграрного перенаселення. Безробіття посилювалось також у зв'язку з концентрацією промисловості, скороченням штатів. Крім того, на початку 20-х рр. ХХ ст. число безробітних поповнювалось і за рахунок постраждалих від голоду та військових дій.

Статистичні дані про списки безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину, оскільки різнопланова соціальна допомога викликали масу зловживань та спекуляцій статусом безробітного. У 1920-х роках на українських біржах праці із 22% колишніх промислових робітників 1,2% зовсім не отримували допомоги [12, 17]. Саме вони, стоячи на межі втрати психологічної рівноваги, поволі деградували.

Губернським містам, на відміну від селищ міського типу, притаманний значний контингент *утриманців*, пов'язаний із зосередженням основної маси державних установ по забезпеченню осіб даної категорії, що ставало тягарем для місцевих бюджетів. Економічний потенціал міста давав можливість більше витратити на соціальну допомогу. Так, бюджет Одеси у декілька разів перевищував миколаївський та катеринославський, що відобразилось на його соціальній політиці. Неможливість соціального захисту усіх нужденних з боку губернських урядовців змушувала багатьох із них декласувати.

Тому картина соціального стану населення міста досліджуваного періоду буде неповною без урахування такої категорії населення як *декласовані* групи (були віднесені до самодіяльного населення із іншими заняттями). Саме вони формували досить потужний маргінальний пласт у соціальній структурі. На думку дослідників В.В. Іваненко та І.В. Іщенко, злочинні елементи, що вийшли на волю у результаті масової амністії 1920 р., та голодуючі мігранти з Росії, які в основному осіли в південноукраїнських містах, спілкуючись з українськими безробітними, підбурювали останніх до жебракування, проституції й інших

життєвих «промислів» та аномалій [4, 74]. Однак не варто забувати, що у масі своїй, серед декласованих груп, більшість складала непрацеспроможні. Включаючи значний контингент жебраків – або малолітніх, або похилого віку та інвалідів – людей, які опинялись в екстремальних життєвих ситуаціях не з власної ініціативи. Так, жінки старше 60 років складала в цій групі близько 45%, коли ж чоловіки того ж віку – 35%, а діти 10-14 років – приблизно 18%. Таким чином, більша частина цієї групи була представлена людьми похилого і дитячого віку.

До кінця відбудовчого періоду в соціальній структурі міського населення окреслились певні зрушення, пов'язані з рядом факторів:

- зростання темпів збільшення губернського міського населення шляхом природного приросту, трудових міграцій та в ході адміністративних змін і реорганізації в картах міст, з розширенням його меж за рахунок прилеглих поселень;
- збільшення кількості робочих місць пов'язаних, безпосередньо, з проведенням адміністративно-територіальної реформи (змін в статусі міста та створення/переведення відповідних державних/місцевих установ і структур);
- заходи в межах державної політики, направлені на збільшення чисельності окремих соціальних прошарків і груп самодіяльного населення (робітників) та зменшення кількості «неугодниг» (рантьє, непманів) та інтелігенції цілому;
- зміни в ставленні урядових структур до дрібного кустарного виробництва та дрібних власників – «господарів-одинаків» та «господарів, що працюють з членами своєї сім'ї». Що, за приблизними розрахунками, з 1923 по 1926 рр. дали зростання питомої ваги свого стану на 13%;
- відновлення економіки, промисловості та торгівлі. Процеси державного спрямування і регіонального розмежування функціональної спрямованості губернських міст. Даний фактор найчастіше використовується в класифікуванні і типологізації міст, оскільки безпосередньо впливає на ознаки структури зайнятості населення та джерела його існування;
- налагодження залізничного зв'язку, комунальної інфраструктури, політики забезпечення житлом чи стимулювання будівельних робіт міським населенням з боку держави, теж, у тій чи іншій мірі, можна розглядати як фактор зростання та підтримки певних соціальних прошарків, що вплинули на їх кількісні показники.

Виокремлення даних чинників, що позначились на соціальній структурі губернського міського населення, не є остаточним і можуть влючати безліч характерологічних рис. Автор прагнув виокремити лише деякі з них, для розуміння широти процесів які охопили українські міста в ході урбанізації. Долучаючись до вивчення даної теми, слід враховувати динаміку та специфіку даних процесів в умовах сільських місцевостей, заштатних міст та всієї України і Союзу в 1920-х роках.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Васьчина Л.И. Источники о народонаселении. / Л.И. Васьчина // Массовые источники по социально-экономической истории советского общества / Под ред. И.Д. Ковальченко. – М., 1979. –187 с.
2. Диденко Г.Д. Рабочий клас України в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). / Г.Д. Диденко – К.: Изд-во АН УССР, 1962. –374с.
3. Дьяченко А.Д. Динамика социально-классовой структуры населения Украинской ССР (1917-1987 гг.): научно-аналитический обзор: на материалах исторической литературы, изданной на Украине в 1980-1987 г./ А.Д. Дьяченко–К.,1988. – 47 с.
4. Іваненко В.В. Іщенко І.В. Україна непівська: аналіз соціальних аномалій південного регіону. / В.В. Іваненко, І.В. Іщенко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпроп. нац. унів-ту, 2006. – 280 с.
5. Жиромская В.Б. Советский город в 1921–1925 гг. Проблемы социальной структуры. / Валентина Борисовна Жиромская. – М.: Наука, 1988. – 168 с.
6. Подгаецкий В.В. Города Укараины в годы непа (вариант клиометрического подхода к анализ социальных структур). / В.В. Подгаецкий. – Днепропетровск: Вид-во ДДУ, 1994.- 174 с.
7. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Богдан Кравченко – К.: Основи, 1997. – 423 с.
8. Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1987. – К.: Наук.думка. – 1986. – 49 с.
9. Итоги Всесоюзной городской переписи 1923 г.// Труды ЦСУ СССР. –1924. –Т.20. Вып. 3. – Ч.2. – С. 19
10. Україна за п'ятдесят років (1917-1967). Статистичний довідник. - К., 1967.-С. 230

11. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства (1921-1925 рр.) / АН УРСР; Сектор держави і права. / Б. М. Бабій. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. — 384с.
12. Україна. Статистичний справочник. – Х., 1925. – 220 с.
13. Труханова С.Л. Вплив зайнятості міського населення Поділля на тип кожного міста 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. Вип.ІІІ. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг.ред.проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2001.– С. 76-79
14. Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 417 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР) Харків (1918-1933). – Оп. 2. – Спр. 48. – 64 арк.

Mazur-Stukalskaya I.V., Voynarovskiy A.V. Ukrainian provincial town of the 1920s. to unify the social structure of processes: faktorologichny analysis

The article analyzes the specifics of Ukrainian provincial towns Census 1920, according to the status in employment, tracks the performance of diverse groups and segments of the urban population, resulting in extensive social structure. It characterizes the patterns and trends of the major groups on statistical obizhchikamy. It contains faktorologichny analysis of the factors influencing the processes of social stratification of the provincial urban population 1920-1926 years.

Keywords: the provincial capital, the Soviet government, workers, nesamodiyalni, amateur, social structure, employees, nepmen, "free professions face."

Мазур-Стукальська І.В., Войнаровський А.В. Украинский губернский города 1920-х гг. в процессах унификации социальной структуры: факторологичний анализ.

Стаття аналізує специфіку українських губернських городів по переписам 1920-х років, согласно положению в занятии, отслеживает динамику многообразных групп и слоев городского населения, что обуславливало разветвленную социальную структуру. Характеризует закономерности и тенденции основных таких групп по статистическим обижчикамы. Содержит факторологичний анализ факторов, повлиявших на процессы социальной стратификации губернского городского населения 1920-1926 гг.

Ключевые слова: губернский город, советская власть, рабочие, несамодияльни, самодетельные, социальная структура, служащие, нэпманы, «лица свободных профессий».

УДК 94(477) «1928»

В.І. Петренко, Н.М. Марценюк

МЕТОДИ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ 1928 Р. В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ

У статті досліджується політика «воєнного комунізму» в українському селі 1928 року: репресивні методи проти селянства в ході систематичних хлібозаготівельних кампаній, які запровадила більшовицька влада з метою реалізації виконання рішень партійних форумів щодо проведення індустріалізації та примусової суцільної колективізації сільського господарства.

Ключові слова: селянство, хлібозаготівлі, більшовицький режим, репресії, куркулі, методи, політика, індустріалізація, активісти, голод.

З поверненням більшовицької влади до політики «воєнного комунізму», у 1928 р. фактично відбулося утвердження сталінського режиму в країні, що призвело до трагічних наслідків. Аналізу подій саме 1928 року присвятили праці відомі історики, зокрема: С. Кульчицький – у монографії «Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення» [1], В. Марочко – в науковій статті «Зернова проблема та криза хлібозаготівель» [2], Л. Гриневич – у праці «Методи хлібозаготівель 1928/29 рр. по сталінському» [3], В. Васильєв – у монографії «Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917-1938)» [4] та ін.

Проте в історіографії ще не повністю досліджені методи продовольчих репресивних кампаній, задіяних владою у 1928 р. Автор статті ставить за мету проаналізувати методи хлібозаготівель в системі економічної політики тоталітарного режиму.